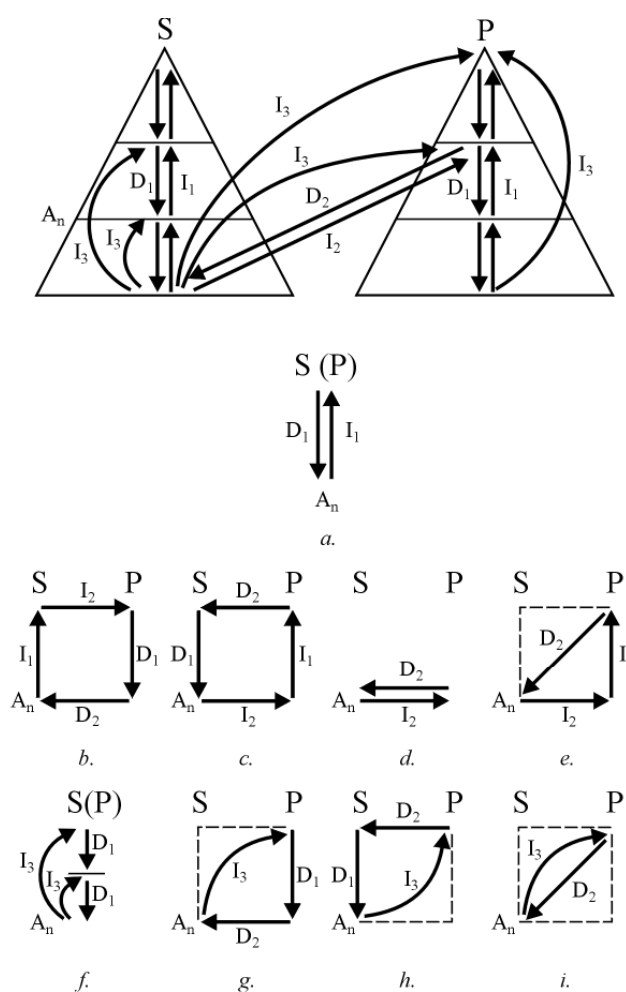

Az interaktív pártállami szerkezet (IPS) modellje alulról épített, dinamikus konstrukció. A modell a magyarországi gazdaságpolitikai döntések és intézményi következményeik több mint húszévi empirikus kutatásán alapul. Az elméleti eredményeket kiterjesztettem a szovjet, a kelet-európai és a kínai pártállamok szerkezetére és működésére, így megkockáztatható az állítás, hogy a modell bármely pártállam működésének és átalakulásának értelmezését szolgálja (Csanádi, 1997, Csanádi, 2004). A modell a pártállam belső működésének tényezőire koncentrál, rámutat a sajátos szerkezeti elemek, kapcsolati és működési elvek által meghatározott egyéni és intézményes érdekek és magatartások kölcsönhatására. A modell egyrészt kiemeli a pártállamok szerkezeti és működési sajátosságainak önhasonló voltát, másrészt, meghatározza az ezen belül érvényesülő strukturális eltéréseket.

A pártállamok szerkezeti és működési sajátosságai a párt és az állam, az állam és a gazdaság, valamint a párt és az állami gazdaság közötti közvetlen kapcsolatok mentén alakulnak ki (**1. sz. ábra**).

1sz. Ábra A pártállam-rendszer hatalmi szerkezete és egy A_n döntéshozó kilátásai a lehetséges érdekérvényesítés lehetséges útjait illetően („a”-tól „i”-ig)

Jelek:

- S Állami (nem-párt) hierarchia
- P Párthierarchia
- A_n Döntéshozók a szerkezet n^ik szintjén
- D_1 Hierarchián belüli függőség iránya
- D_2 Hierarchiák közötti függőség iránya
- I_1 Hierarchián belüli érdekérvényesítés útja
- I_2 Hierarchiák közötti érdekérvényesítés útja

A közvetlen kapcsolatok a párt hatalmi eszközei révén jönnek létre. Ezeket az eszközöket összekötő függőségi szálaknak nevezzük¹ (D₂), amelyek a nem-párt intézményekbe hatolva közvetlenül befolyásolják az ott hozott döntéseket a pozíció-, a tevékenység-, és a szervezeti struktúrán, valamint az egyéni döntéshozókon keresztül.²

Ezek a közvetlen kapcsolatok hozzák létre a függőségek és érdekérvényesítési lehetőségek politikai jellegét, és okozzák a szervezetbe épülő egyenlőtlenségeket azok között, akik kapcsolódnak e függőségi szálakhoz és azok között, akik számára ez a lehetőség nem adatott. A kialakuló szerkezet lehetővé teszi továbbá azt is, hogy a politikai szempontoknak megfelelő stratégiai szereplők közvetlenebbül épülhessenek be a döntéshozatalba, úgy, hogy akármelyik szinten rövidrezárják mind az állami- és párhierarchiában, mind azok között zajló döntési folyamatokat (I₃).³ Ennek eredményeként a kedvezményezettek képesek lesznek arra, hogy közvetlenül érvényesítsék érdekeiket, vagy ellenálljanak számukra előnytelen döntéseknek, illetve felkészülhessenek az elkerülhetetlenre azáltal, hogy olyan döntéshozókkal kerülnek kapcsolatba, akikkel formális pozíciójuk alapján sohasem találkozoznának. Mivel a döntéshozók a hierarchikus- és az összekötőszálakat használják fel arra, hogy visszacsatolják a kialakított döntéseket, a rövidre-zárásokat szerkezetbeli visszacsatolásoknak nevezzük, hiszen a rövidre zárás a függőségi szálak segítségével visszacsatolási hurkot képez (I₃ D₁; I₃ D₂).⁴ A visszacsatolásokkal újabb fajta egyenlőtlenség épül a szervezetbe: a politikai szempontok szerint kiválasztott stratégiai szereplők érdekérvényesítési lehetősége és a szempontokon kívül esők között. A halmazotlan egyenlőtlen érdekérvényesítési és ellenállási lehetőségek eredménye az, hogy az alkuképességek és a formális hierarchiában elfoglalt pozíciók eltérnek egymástól.

E sajátosságok intézményesítik az egyéni döntéshozó szintjén a politika és a többi al-szféra egyedülálló interaktivitását. Belőlük vezethetők le a pártállami háló kapcsolódási és működési elvei. A kapcsolódási elvek a következőek: az összekötőszálak csak a párhierarchiából indulhatnak ki, mivel azok a párt hatalmi eszközei. A párt és nem-párt hierarchiák közötti visszacsatolások csak a nem-párt hierarchiából indulhatnak ki, hiszen a visszacsatolási hurok az összekötőszál segítségével alakul ki.

A kapcsolódási elvekből a működés elvei is következnek: mivel mindegyik döntéshozó rendelkezik hierarchián belüli függőségi szálakkal, de csak a párhierarchián belüli döntéshozó rendelkezik mindenki más összekötő függőségi szálakkal, a szerkezet politikailag monopolizált. Ennek nyomán alakulnak ki a politikailag monopolizált függőségek, a politikailag monopolizált érdekérvényesítési lehetőségek és a politikailag monopolizált erőforrás-kivonás és elosztás. E

¹ A legfontosabb összekötőszálak a következők: a nomenklatura rendszer (káderhatáskör), amely a nem-párt döntéseket a pozíció struktúrán keresztül fedi le; a témafelelősségi rendszer, amely a döntéseket a tevékenység-struktúrán keresztül fedi le; a területfelelősségi (instruktori) rendszer, amely a döntéseket az intézményi struktúrán keresztül éri el, valamint a párttagság, amely a döntéseket a tagok pártfegyelmén keresztül fedi le (Csanádi, 1997).

² Ezen eszközök révén nemcsak az állami tulajdonú gazdaság kapcsolódik közvetlenül a párthoz. Ugyanezek a közvetlen kapcsolatok érvényesülnek a társadalom minden más szférájában is, mint például a kultúra, a művészet, a politika, az oktatás, az egészségügy, a civil társadalom, tömegmozgalmak, az igazságszolgáltatás vagy a bűnüldözés területén. Az áttekinthetőség kedvéért e területeket a nem-párt – állami – hierarchiába sűrítettem

³ Például, hierarchián belül: ha egy vállalatvezetőt miniszteri értekezletre hívnak meg, vagy egy területi párttitkárt az MSZMP Központi Bizottságába beválasztanak; másik lehetőség a hierarchiák közötti rövidre-zárás: például, ha egy vállalatvezetőt, vagy területi tanács elnökét beválasztják az MSZMP Központi Bizottságába.

⁴ A szerkezeti visszacsatolást részletesen lásd Csanádi, 1997: 28-37.

sajátos strukturális körülmények között a szereplők egyszerre kiszolgáltatottjai és kézbentartói a függőségi szálaknak. E körülmények vezetnek a szereplők politikailag racionális motivációihoz a beavatkozás és a folyamodás során, és az ezekből következő magatartásuk kialakulásához.

A működési elvek szerkezeti hátterének másik jellemzője azok sajátos *dinamikája*. E dinamikát az biztosítja, hogy a döntéshozók e politikailag monopolizált szerkezetben egyidejűleg *kettős helyzetbe* kerülnek: *egyszerre kézbentartói és fogva-tartottjai* a függőségi szálaknak. Emiatt, mint a függőségi szálak kézbentartói, a politikailag monopolizált környezetben egyszerre kényszerülnek a beavatkozásra és képesek is rá, ugyanakkor, mint a függőségi szálak fogva-tartottjai, egyszerre kiszolgáltatottak is, érdekeltek is a szálak megőrzésében, sőt, azok bővítésében is. Következésképpen, a szerkezeti környezet *egyazon entitássá* olvasztja azokat a döntéshozókat, amelyeket általában két külön félként – mint elosztókat és folyamodókat – kezelnek (Kornai, 1993; Kornai, Maskin, Roland, 2003).

Ezek a szerkezeti körülmények adják a szerkezet dinamikáját is azáltal, hogy ösztönzik a szereplőket arra, hogy egyszerre közvetítsenek politikailag racionális elvárásokat, és alkalmazkodjanak is hozzájuk, ezáltal kialakítva saját korlátaikat döntéseik során. Ha nem avatkoznának be, vagy nem tennék meg a tőlük telhetőt a folyamodáskor és alkalmazkodáskor, önként adnák fel a hatalmi szerkezetben elfoglalt alkupozíciójukat.

Összegezve: a szerkezeti ösztönzők, vagyis a képesség és kényszer, a függőség és érdek szorosan összefonódnak. Ezek biztosítják a szerkezetben a döntéshozók gazdasági magatartásának politikai racionalitását a beavatkozás, a szelekció, az erőforrás elvonás, elosztás, folyamodás, ellenállás és érdekérvényesítés során. E szerkezeti és dinamikai sajátosságok vezetnek az egyes döntéshozók önfenntartó tevékenységének *összetettségre* is, amennyiben a szereplők egyszerre képesek források iránt folyamodni, a beavatkozásokkal szemben ellenállni, forrásokat kivonni és elosztani. E képességek összhatása jelenti egy-egy szereplő önreprodukciós korlátját. A függőségi szálakat kézbentartó és egyben azoknak kiszolgáltatott szereplők reprodukciós korlátai *azonban eltérnek* a szerkezetbe épült egyenlőtlenségek függvényében. A hatalmi szerkezetbe ágyazott egyenlőtlen képességek összhatása eredményezi az egyes döntéshozók reprodukciójának *szelektíven puha vagy kemény* korlátjait. A szelektíven puha és kemény reprodukciós korlátok jelentik a hálón belüli hatalom eloszlását az egyéni döntéshozók szintjén, s egyben a háló dinamikáját a szereplők motivációján és magatartásán keresztül. Az alapelemek kapcsolódási és működési elvei, valamint az ezekből következő strukturális ösztönzők és magatartások, valamint a szelekció politikailag racionális alapú. Ez a sajátosság képezi a rendszer csapdait, amely önfelemesztéshez vezet az önreprodukció során. Más szemszögből nézve, e háló – az összes említett tulajdonságával -- jelenti a *párt, mint intézményes hatalmi szerkezet* általános szerkezeti és dinamikai vonásait.

Az alapelemek, azok kapcsolódási és működési elvei *önhasonlóak*, s így azok a motivációk és magatartások is, amelyet a szerkezet sajátosságai idéznek elő. Ez az önhasonlóság időtől, tértől, aggregációs szinttől és a háló állapotától függetlenül érvényesül.⁵ Az *eltérések* az önhasonló vonásokon *belül* keletkeznek, attól függően, hogy az összekötőszálak az adott szerkezetben honnan erednek, hova érnek, milyen mélyre nyúlnak, mennyire sűrűk, a visszacsatolások honnan erednek, hova érnek, mennyire gyakoriak, milyen koncentráltágúak, és hogyan oszlik el a szerkezetben az erőforrás allokáció és elvonás képessége. Ezen eltérések kombinációjából alakul ki a *különböző hatalmi eloszlású* szerkezet, és ennek megfelelően, a kemény, illetve puha reprodukciós korláttal bíró szereplők eltérő eloszlása a szerkezetben. A szelektivitás eloszlásának változása a szerkezet reprodukciós dinamikájától függ, amely időben, térben, különböző aggregációkban és a szerkezet különböző állapotában változhat. A puha

⁵ Ez az oka annak, hogy a modell elemző eszközül használható a háló akármelyik aggregációs szintjén.

reprodukciós korláttal bíró szereplők alkuereje⁶ szabja meg, hogy *milyen gyorsan* fogy el az adott hatalmi szerkezetben elosztható erőforrás, és ez által, *milyen gyakran* ütközik a szerkezet *egészének* reprodukciója keményedő korlátokba (szerkezeti korlát). Minél nagyobb az alkuereő a hálón belül, annál gyakrabban ütközik az egész szerkezet reprodukciója kemény korlátokba s annál hosszabb ideig tart a szerkezet összetartó erejének regenerálódása. A hálón belül kialakuló reprodukciós korlátok szorosan kölcsön hatnak az IPS költségvetési korláttal, amely a háló és a hálón kívüli területek viszonyában alakul ki országon belül vagy kívül (külső korlát). Ha a hálón belül a reprodukciós korlát puha, vagyis gyenge az ellenálló-képesség a beavatkozásokkal szemben és a forrásvonzó képesség az elosztáskor, akkor sokáig nincs hatása a kialakuló kemény külső korlátnak, hiszen szerkezeti okoknál fogva a hálón belül csaknem korlátlan az erőforrás elszívó képesség. Ugyanúgy megmarad a status-quo a hálón belül, ha a külső korlát puha. Ezzel szemben, ha a reprodukciós korlát és a külső korlát tartósan egyidejűleg kemény, erőforrások hiányában a reprodukció nehézségekbe ütközik, a kohézió lazul és megnövekszik a nyomás az alkalmazkodásra.

Az önreprodukció és az átalakulás főbb mintázatai

A pártállamok fejlődését és átalakulását -- a rendszer újratermelődése szempontjából -- a hatalmi eloszlás sajátosságai és az ezeknek megfelelő dinamikák alapján csoportosíthatjuk (4 sz. tábla). A hatalmi eloszlás az 1 sz. ábra alapján három főbb szerkezeti tényezőt foglal magába: (1) az összekötőszálak eloszlását, (2) a gazdaságból kiinduló strukturális visszacsatolások létét, valamint (3) az erőforrások elvonása és elosztása feletti adminisztratív rendelkezés eloszlását a szerkezetben.

A fenti elemek változatai alapján három fő mintázatot határozunk meg: (i) önkizsaroló, (ii) önbomlasztó és (iii) önzugorító alaptípust (4 sz. táblázat).⁷ A hatalmi eloszlás mintázatai lesznek felelősek a hálón belül a szereplők eltérő forrásszerző-, -elosztó-, -ellenálló és -elszívó képességéért. Ezek a változatok határozzák meg a mintázaton belül a szerkezeti korlátokat, amivel hatnak az adott hatalmi eloszlásban az egész háló önreprodukciója során a korlát *keményedésének gyakoriságára*. Következésképpen, a legkritikábban az önkizsaroló mintázat reprodukciója ütközik keményedő szerkezeti korlátokba, a leggyakrabban, pedig az önzugorítóé. E mintázatok meghatározzák továbbá az újratermelődés szerkezet-specifikus eszközeit (erőltetett erőforrás-átcsoportosítás, erőforrás-mozgósító reformok és erőforrásképző reformok),⁸ és befolyásolják az átalakulás különböző útjait is s az egyes elemek átalakulásának szekvenciáját. Mindez meghatározza az egyes mintázatokban a gazdasági átalakulás politikai kontextusát és a politikai átalakulás gazdasági körülményeit.

⁶ Az adott szereplők képessége arra, hogy erőforrást vonzanak, elszívjanak és ellenálljanak a beavatkozásnak.

⁷ Részletes érvek találhatóak arra nézve, hogy miért éppen e három mintázatot tekintjük alapvetőnek (Csanádi, 2005, pp. 69-80).

⁸ A gyakorlatban a döntéshozók nem kizárólag szerkezet-specifikus forráselszívó eszközöket alkalmaznak. Időről időre, az eszközök némi liberalizációja történik az önkizsaroló mintázatban is. Ideiglenesen liberalizálják az eszközöket, előfordul erőltetett forrásátcsoportosítás az önbomlasztó mintázatban is, és mindkettő előfordul az önzugorító mintázatban, mindenütt a keményedő reprodukciós korlátok ellensúlyozását szolgáló rutinreakcióként. A reprodukciós és átalakulási folyamatban azonban az úgynevezett mintázat-konform eszközök a leggyakoribbak.

4 sz. táblázat: A hatalmi eloszlás alapvető mintázatai a pártállamban és ezeknek megfelelő önreprodukciónak és átalakulásnak

REPRODUKCIÓS MINTÁZATOK	ÖNKIZSAROLÓ	ÖNBOMLASZTÓ	ÖNZUGORÍTÓ
A hatalom eloszlása	Központosított erőforrás elvonás és elosztás, központosított összekötőszálak, kevés és gyenge visszacsatolás	Központosított erőforrás kivonás és elosztás, központosított (vagy relative decentralizált) összekötőszálak és erős gazdasági visszacsatolások	Részben decentralizált erőforrás elvonás és elosztás, valamint összekötőszálak, erős gazdasági visszacsatolással
Az egység és alegységei közötti viszony	Alegységek ellenálló és forrásvonzó képessége korlátozott	Az alegységek szelektíven erős ellenálló és erőforrásvonzó képessége	Az egységek szelektíven erős ellenálló és forrásvonzó képessége
Reprodukciónak korlátok	RITKÁN válik keménnyé	IDŐNKÉNT válik keménnyé	GYAKRAN válik keménnyé
Erőforrás-szerzés módjai	Erőltetett erőforrás átcsoportosítás	Erőforrásmobilizáló (decentralizáló) reformok hálón belül	Erőforrásmobilizáló (decentralizáló) reformok hálón belül és erőforrásteremtő reformok hálón kívül
Gazdasági fejlődés	Politikai prioritásra alapozott erőltetett növekedés és feszültségek	Gazdasági recesszió és reformreszkaláció	Hálón kívül gazdasági növekedés, hálón belül recesszió és mindkét helyen reformreszkaláció
A háló állapota	Sértetlen marad	Felbomlik	Bomlik, valamint relatív és abszolút módon zsugorodik elhagyása
Az átalakulás szekvenciája	Párhuzamos: (1) Hirtelen összeomlás (2) A bomlás párhuzamos az átalakulással összeomlás után	Szekvenciális: (1) Bomlás (2) Bársonyos összeomlás (3) Átalakulás	Párhuzamos: (1) A bomlás párhuzamos az átalakulással (2) Előrehaladó részleges, szelektív és elhúzó rendszer elhagyása

Az újratermelés és sajátos módjai jelentős hatást gyakorolnak a bomlás, az összeomlás és az átalakulás jellegzetességeire. A hatalmi eloszlás mintázatainak eltéréseitől függ ugyanis a

bomlás, az összeomlás és az átalakulás sorrendje, az összeomlás sebessége, az egyes elemek átalakulásának sorrendje, s ebből adódóan, az, hogy milyen politikai berendezkedés közepette zajlik a gazdasági átalakulás és milyen gazdasági körülmények között zajlik a politikai bomlás és átalakulás.

Az önkiszaroló mintázatban, ahol az összekötő-szálak, valamint az erőforrás kivonás és elosztás centralizált és a visszacsatolások a gazdasági al-szférából gyengék, a szereplők ellenálló- és forrás-vonzó képessége kicsi, ezért az erőforrás kivonás és átcsoportosítás lehetősége szinte korlátlan, emiatt az egész szerkezetet nézve a reprodukciós korlát puha. A szerkezeten belül a gyenge ellenálló képesség lehetővé teszi, hogy a rendszer az erőltetett erőforrás átcsoportosítás segítségével termelje magát újra, s hosszú ideig ne ütközzön szerkezeti korlátokba. Amíg az újratermelődés a fenti eszközökkel szinte korlátlan (puha), nem lesz szükség a forrásszerzés érdekében végrehajtandó prioritásváltásra, alkalmazkodásra vagy más eszközök alkalmazására. Az önreprodukció hosszantartó puhasága, a politikai szempontok szerinti erőforrás-átcsoportosítás ismétlődése következtében a rendszer aláássa önmagát, növekvő feszültségek közepette. Emiatt az összeomlás egyik pillanatról a másikra következik be abban az esetben, ha a reprodukció belső korlátainak keményedése egybeesik olyan stabilizációs, illetve külső adaptációs kényszerekkel, mint a vezér halála utáni hatalmi harc és kohézióvesztés, tömegfelkelés, vagy a nagyobb aggregáció összeomlása. E szerkezet bomlása és átalakulása az összeomlás után zajlik, az egyes elemek bomlása és átalakulása időben egymást átfedi, és egyidejűleg történik a politikai és a gazdasági bomlás és átalakulás, amelyet elhúzódó gazdasági válság kísér.

Az önbomlasztó mintázatban, ahol az összekötő-szálak és az erőforrás kivonás és elosztás centralizált, de erősek a gazdasági szférából a visszacsatolások, viszonylag nagy az ellenálló-képesség, az erőltetett erőforrás-átcsoportosítás ismételt szerkezeti (keményedő) reprodukciós korlátba ütközik. Minél gyakrabban válik keménnyé a reprodukciós korlát és minél hosszabb időbe telik a kohézió újratereemtése, annál erősebb lesz az egységben a motiváció arra, hogy az újratermelődés forrásainak feltárása érdekében más eszközöket vessenek be. Az adott körülmények között, az adott hatalmi eloszlásban a reformok kerülnek előtérbe, mint olyan eszközök, amelyekkel erőforrásokat lehet mozgósítani a szerkezet összetartó erejének újratermelődéséhez. A visszacsatoltak jelentős erőforrás-vonzó és ellenálló képessége miatt, valamint a változatlan szelekciós szempontok következtében azonban a mozgósított erőforrásokat továbbra is a politikai racionalitás szempontjai szerint osztják el. Az önreprodukció fenntartása érdekében tett, ismétlődő erőfeszítések fokozatosan szétbomlasztják a rendszert anélkül, hogy alternatív erőforrásokat teremtettek volna és alternatív racionalitású magatartást alakítottak volna ki, miközben a rendszer összetartó ereje csökken, és erősödik a gazdasági recesszió. Az összeomlás bársonyos és először a politikai átalakulás megy végbe.

Az önzugorító mintázatban, ahol az összekötő-szálak relatíve decentralizáltak, a visszacsatolások a gazdasági szférából erősek, az erőforrások elosztásának és kivonásának képessége relatíve decentralizált. A visszacsatolások és a központi elosztástól kisebb függés miatt nagyobb ellenálló-képesség keletkezik a szerkezetben. E körülmények között sem az erőltetett erőforrás átcsoportosítás, sem az erőforrás mozgósító törekvések nem biztosítanak elegendő forrást a szerkezet újratermelődésére, a szerkezet reprodukciós korlátja igen gyakran válik keménnyé. Emiatt a hálón belül folyamatosan szabadulnak meg az elosztás terheitől decentralizáció révén, illetve úgy, hogy hálón kívülre helyezik, vagy felszámolják azokat. Emellett engedélyezik a hálón kívüli területek növekedését forrás-teremtő reformok segítségével, vagy a magántőke beszivárgását a hálóba, a további erőforrásszerzés érdekében. A hálón belül a bomlás folyamatos, amit gazdasági recesszió kísér, hálón kívül pedig, gazdasági növekedés és a magánszféra terjedése zajlik, a forrás-teremtő reformok hatására.

Az alulról jövő (erőforrás teremtő) reformok következtében a gazdasági átalakulás megy először végbe a bomlással párhuzamosan.

Az értekezés második része a három mintázat működési sajátosságait mutatja be három pártállam példáján, s egyben a modell összehasonlító empirikus elemző eszközként való alkalmazhatóságát demonstrálja. Románia az Önkizsaroló mintázat példája, Magyarország az Önbomlasztóé az 1956-os forradalom után, Kína pedig az Önzugorítóé az 1970-es évek végétől.

A pártállamok történetét a hatalmi struktúra kiépítésétől kezdve kísérjük nyomon. Első lépésben végigkövetjük az Önkizsaroló mintázat második világháború utáni kialakulását mindhárom országban: a moszkoviták térhódítását Magyarországon, a hazai kommunistákét Romániában és Mao-ét Kínában, valamint a Szovjetunió, s különösen Sztálin szerepét ebben a folyamatban. Megfigyeljük a politikai hatalomátvételt, az állami bürokrácia valamint a gazdaság monopolizálását és átalakítását, a pártbürokrácia és az összekötőszálak kiépítését és a monopolizált alrendszerekre történő kiterjesztését, valamint a mintázat-konform eszközök kiépülését. Második lépésben nyomon követjük azt az időszakot is, amikor a hálót érintő külső sokkhatások és következményeik megingatták az Önkizsaroló mintázat stabil működését. Mindhárom pártállam számára ilyen külső sokkhatást jelentett Sztálin halála és Hruscsov hatalomba kerülése és az e körül zajló hatalmi harc, Magyarország számára az 1956-os forradalom; Románia számára Dej halála és Ceausescu hatalomra kerülése az 1960-as évek elején; Kína számára pedig a Nagy Ugrás és a Kulturális Forradalom az ötvenes évek második felében, illetve a hatvanas évek második felétől. Megnézzük, mi okozta, hogy Romániában szovjet nyomás ellenére újra kialakult a mintázat összetartó ereje, és hogy mintázatváltásra került sor Magyarországon és Kínában. Harmadik lépésben leírjuk, hogy a regenerálódó mintázat Romániában hogyan ösztönözte a további hatalomközpontosítást, valamint az erőltetett erőforrás átcsoportosítást és növekedést. Hogyan vezetett a mintázat váltás Magyarországon a forrás-mobilizáló reformokra a hatvanas évek közepén, Kínában pedig a forrásteremtő reformokra a nyolcvanas évek elején. Negyedik lépésben követjük ezen eszközök alkalmazásának eszkalálódását a három országban a reprodukció keményedő korlátai-, valamint a külső feltételek változása miatt keményedő költségvetési korlát egymást erősítő hatására. A felgyorsulás, amely a nagyobb aggregátum és a Szovjetunió összeomlásával járt, pattanásig növekedett feszültséget és robbanásszerű rendszerösszeomlást eredményezett Romániában, felgyorsuló bomláshoz és bársonyos rendszerösszeomláshoz vezetett Magyarországon és gyorsuló hálózugsugorodással párosuló átalakuláshoz Kínában.

Összefoglalásként rávilágítunk, hogyan válik egyértelművé a dinamika alapján, hogy Romániában és Magyarországon először a politikai átalakulás, Kínában pedig a gazdasági átalakulás következik be. Az is világossá válik, hogy reformok hiányában, és a drasztikus összeomlás után zajló párhuzamos bomlásban és átalakulásban miért lesz mélyebb a transzformációs válság és halmozottabb a bizonytalanság Romániában, mint Magyarországon, ahol a rendszer összeomlását reformok, és fokozatos bomlás előzte meg és miért nem alakult ki hasonló válság Kínában, ahol a bomlás és átalakulás a forrásteremtő reformok következtében egyszerre zajlik összeomlás előtt.

A három ország elemzése alátámasztotta, hogy a pártállamok önhasonló vonásai, valamint az azonos mintázat felépítése, sőt, azonos hatalom átvételi taktika ellenére, az egyedi vonások már az indulásnál befolyásolják a hatalom konkrét eloszlását az adott mintázatban. Láthatóvá vált az is, hogy az egyedi adottságok és eltérő mintázatok ellenére, az önhasonló dinamika jellegzetességei -- a politikai racionalitás alapú szelektivitás, a szelektíven puha/kemény reprodukciós korlát, az erőforrások halmozása, a növekedési hajszák stb -- minden esetben keresztültörnek az egyedi sajátosságokon. Világossá vált, hogy a reprodukciós korlát makroszinten is keménnyé válhat és ennek gyakoriságát a mintázat sajátosságai -- a hálón belüli ellenálló képesség -- határozzák meg. Láthattuk, hogy a magasabb aggregátum is befolyásolja az

alacsonyabb szintek mozgásterét, viszont azt is, hogy ezzel együtt, az alárendelt egységekben a mintázatok egymástól és a nagyobb aggregátum szerkezetétől is eltérőek lehetnek. Tapasztaltuk, hogy a nagyobb aggregáció befolyásának lazulását nem követi automatikusan az alárendelt egységeken belüli lazulás. A nagyobb aggregátumban történt liberalizáció ezzel szemben nagyobb mozgásteret enged az egyéni fejlesztési stratégiák megvalósításának az alárendelt egységeknél. Feltártuk, hogy a reprodukciós korlát keményedése makroszinten a mintázattól és a vezetők egyéni ambícióitól függően eltérő reakciókat vált ki. Az eltérő mintázatok pedig eltérően korlátozzák vagy engedik szabadjárá a vezetők egyéni motivációinak megvalósulását, függetlenül attól, hogy konzervatívokról vagy reformerekről van-e szó. A kutatás alátámasztotta azt, hogy ezekben a pártállamokban a reprodukciós korlát keményedése nem változtatja meg a mintázat-konform eszközöket, hanem inkább sűríti ezek bevetését. Bemutathattuk azt is, hogy vezetnek hasonló makro feltételek egyedi sajátosságok következtében egyik helyen a mintázat fenntartására, a másikon a mintázat-váltásra, vagy egyik esetben hirtelen rendszerösszeomlásra, a másikban puha rendszerösszeomlásra, a harmadikban pedig a rendszer fennmaradására.

A három esettanulmány segítségével azt is bemutattuk, hogy a rendszerösszeomlás után, a korábbi alkotóelemek bomlásának mértékét, a stabilizáció és a reform esélyeit, s ezáltal az *átalakulás jellegét* a korábbi mintázatok által behatárolt fejlődési utak és azon belül az egyedi sajátosságok jelentősen befolyásolják. Mindez nagy hatással lesz a társadalmi, politikai és gazdasági feszültségek intenzitására, az átalakulással járó bizonytalanság mértékére, egyedi és tömegreakciókra. Befolyásolja a korrupció mértékét, a gazdasági és társadalmi válság mélységét, a makro egyensúly helyreállításának nehézségét, a törvényalapú szabályozás és ennek megfelelő magatartások kialakulásának sebességét, a korábbi szerkezeti elemek átalakulásának elhúzódását, időzítését. Összességében, a politikai és gazdasági vezetés mozgásterét az összeomlás előtti mintázatok az átalakuláskor jelentősen befolyásolják.

Mindezek a tények azt sugallják, hogy mind a rendszer, mind a mintázat és annak dinamikája, mind az egyedi sajátosságok együttesen jelentik az egyes pártállamok fejlődésének és átalakulásának magyarázó közegét. Az eddig leírt sajátosságokból következik, hogy az egyik mintázat fejlődési dinamikája *nem jósolhatja* meg a másikéét és *egyiké sem általánosítható*, mint alternatív fejlődési stratégia.

Az összehasonlító modell szerkezetének és dinamikájának leírása során számos *új fogalmat* vezettünk be. Ami a *szerkezetet* illeti, ezek a következők: a pártállam alapvető építő elemei, kapcsolódási és működési alapelvei; a gazdasági magatartás politikai racionalitásának szerkezeti háttere; szerkezetbe épített, politikai racionalitás szempontú egyenlőtlen esélyek; a rendszer belső csapdái; a zárt csatornák, a fantomtömeg léte minden szereplő mögött; a reprodukciós kényszerpályák; valamint a pártállami szerkezet önhasonlósága. Ami a *dinamikát* illeti: a döntéshozó beavatkozási kényszere és képessége, mint a függőségi szálak kézbentartójáé, s kiszolgáltatottsága és érdeke a függőségi szálak fennmaradásának, mint azok által fogva tartotté. A szelektív alkuképesség, amely a szereplők erőforrás kivonó, elosztó, erőforrásszerző és beavatkozásokkal szembeni ellenálló képességén alapul, s az ebből következő szelektíven puha és kemény reprodukciós korlát. A különböző hatalmi elosztás mintázatai, amelyek eltérő fejlődési utakat, eltérő eszközöket vonnak maguk után, s a döntések hatalmi szerkezetet követő formára igazodása a reprodukciós folyamat során. A reprodukciós korlát keményedésének vagy puhulásának oka makroszinten; az interaktív reprodukciós korlátok; a forrásmobilizáló reformok, a forrás teremtő reformok; a mintázatok újratermelődési és átalakulási dinamikája; az Önkizsaroló, az Önbomlasztó és az Visszahúzó mintázatok; a mintázat-váltás okai; a bomlás, a pártállami háló abszolút és relatív visszahúzódása, a politikai racionalitás fennmaradása a háló megmaradó területén; a mintázat-konform eszközök bevetésének növekvő gyakorisága.

Az interaktív modell nézőpontjából számos egyéb fogalmat, amelyet korábban a pártállam szerkezetének és dinamikájának leírására használtak *újraértékeltünk*, időben, térben, aggregátumban *kiterjesztettünk* és feltártunk köztük addig nem említett összefüggéseket. A legfontosabbak: a szocializmus modelljének fogalma; a puha költségvetési korlát; a növekedési és felhalmozási hajsza motivációi; a reformok hatása és oka; a decentralizáció oka és hatása; a sztálini hatalmi szerkezettől való eltávolodás oka és hatása; a változások visszafordíthatósága; a reformok felmerülése illetve visszaszorulása és az erőforrások hiánya illetve bősége közötti összefüggés; a reformok hiányának okai és a liberalizáció okai a sztálini szerkezetben stb.

Az elméleti megállapításokkal egyetemben, az ország-esettanulmányok is rávilágítottak a pártállami rendszer belső csapdáira, amelyek a szerkezet és dinamika politikai racionalitásán alapulnak. E sajátosságok folytán *nem a várt módon működnek* azok a *hagyományos fogalmak*, amelyek a piaci feltételek és magatartások fejlődését jelzik piaci viszonyok között, de a pártállamokra származtattak. A reformok szétbomlasztják és összezsugorítják a pártállami szerkezetet, ahelyett, hogy adaptívvá tennék. A decentralizáció nem az elvárt gazdasági autonómiát növeli, hanem a hatalom és a terhek újraelosztását, az önhasonló magatartási motivációk (pl. növekedési, felhalmozási hajsza) felélénkülését, s a megmaradó függőségi szálaktól való kiszolgáltatottságot. A piaci verseny (nyomás) nem az elvárt alkalmazkodást segíti elő, hanem a szerkezet kiürülését, a merev struktúrák kifosztását és a korrupció növekedését, miközben a megmaradó hálóban az önhasonló politikai racionalitás alapú szelekció továbbra is működik. A nyugati hitelek nem idézik elő a gazdasági hatékonyság növekedését, hanem épphogy a pártállami szerkezet változatlan reprodukciójához járulnak hozzá külső forrásokkal. A reprodukciós korlátok súlyosbodó keményedése a piaci magatartás helyett, a hatalmi mintázatnak megfelelő eszközök bevetésének gyakoriságát növelik.

Mindezeket egybevéve, azt állítjuk, hogy a pártállami rendszerek nem képesek tanulni és alkalmazkodni. Az adaptáció helyett a verseny, növekvő feszültséget, bomlást és hálósugorodást idéz elő.